

DE OGEN VAN DE PANDA
Een milieufilosofisch essay
EEN KWARTEEUW LATER

ETIENNE VERMEERSCH

De ogen van de panda

Een milieufilosofisch essay

Een kwarteeuw later

Houtekiet
Antwerpen / Utrecht

© Etienne Vermeersch / Uitgeverij Houtekiet, 2010
Houtekiet, Katwilgweg 2, B-2050 Antwerpen
info@houtekiet.be
www.houtekiet.be

Omslag Jan Hendrickx
Zetwerk www.intertext.be

ISBN 978 90 8924 112 2
D 2010 4765 51
NUR 730

Eerste druk augustus 2010
Tweede druk september 2011
Derde druk maart 2013
Vierde druk april 2014
Vijfde druk oktober 2016

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission of the publisher.

Inhoud

WOORD VOORAF

Bij de tweede uitgave 11

DE OGEN VAN DE PANDA (1988)

- 1 Inleiding: van expansiedrang naar milieuproblematiek 15
  - 1.1 Geschiedenis van de mens als succesverhaal 15
    - 1.11 Menswording en oude steentijd 16
    - 1.12 Dynamiek van de hoogculturen 17
    - 1.13 Westers vooruitgangsoptimisme 19
  - 1.2 Aftakeling van het optimisme 21
    - 1.21 Beginnende twijfel: atoombom, DDT, mei '68 22
    - 1.22 Brede bewustwording door rampen 24
    - 1.23 Wereldwijde dreiging: ozon, CO₂, zure regen 27
  - 1.3 Krachtlijnen van het vernieuwde inzicht 28
    - 1.31 Afscheid van wetenschappelijk-technologisch optimisme 29
    - 1.32 Globaliserend denken 31
    - 1.33 Eindigheidsbesef 32
    - 1.34 Ecologische benadering 33
    - 1.35 Survival concept 34

- 2 Ecofilosofie: de oorsprong van de kwaal en het antwoord erop 35
  - 2.1 Christendom en milieufilosofie 35
    - 2.1.1 Lynn White en de 'christelijke arrogantie' 35
    - 2.1.2 Max Weber en het ascetische protestantisme 38
    - 2.1.3 Coleman en de theologische rechtvaardigingen 38
    - 2.1.4 Passmore: Griekse en christelijke invloeden 39
  - 2.2 Het WTK-bestel: een niet-idealistische verklaring 41
    - 2.2.1 Ontstaan van het WTK-bestel 41
      - 2.2.1.1 Het acceleratiefenomeen in Griekenland en West-Europa 41
      - 2.2.1.2 De componenten: economie, techniek, wetenschap 44
      - 2.2.2 Waarom het succes? 48
      - 2.2.3 Micro rationaliteit, macro-irrationaliteit 48
      - 2.2.3.1 Irrationele aspecten van het WTK-bestel 48
      - 2.2.3.2 Heilsdenken, doemdenken, rationale benadering 50
    - 2.3 Psycho-sociale gevolgen van de WTK-ontwikkeling 51
      - 2.3.1 Desacralisatie, 'Diesseits'-gerichtheid, consumptiestreven 51
      - 2.3.2 Unificatie van de mensheid, groeiend gelijkheidsbesef 58
      - 2.3.3 Contradictorische aspecten van deze ontwikkeling 61
      - 2.3.4 Vier aanvullende stuwkrachten van het WTK-bestel 61

- 2.4 Ecologische impact van de WTK-ontwikkeling 69
- 2.41 Natuuraantasting in het Westen:
  - demografie en landbouw 64
- 2.42 Het bevolkingsprobleem in de derde wereld 65
- 2.43 Het ethisch-ecologisch dilemma:
  - ecologische of ethische ramp 68
- 2.44 Demografische problemen 70
- 2.441 Bevolkingsstop in de derde wereld 70
- 2.442 Bevolkingsstop in geïndustrialiseerde landen 71
- 2.45 Verband tussen bevolkingsexplosie
  - en gelijkheidsstreven 73
- 2.46 Impact van het WTK-bestel
  - op de klassieke milieuproblemen 76
  - 2.461 Energie 76
  - 2.462 Grondstoffen 78
  - 2.463 Pollutie 79
  - 2.464 Uitsterven van soorten 80
- 2.5 Een cyclisch productieproces als alternatief 80
- 2.51 Noodzaak van een nieuw consumptiepatroon 81
- 2.52 Cyclische productie: energie, grondstoffen,
  - pollutie 82
- 2.53 Aangepaste leefwijze en gedragsregels 83
- 3 Milieu-ethiek 85
- 3.1 Waarden, oorsprong en fundering 85
- 3.11 Historische ontwikkeling 85
- 3.12 Ontwikkeling van het naaste-begrip 86
- 3.13 Fundering van waarden 87
- 3.2 Milieu-ethiek als uitbreiding
  - van het naaste-begrip 88

- 3.21 De toekomstige mens als naaste 89
- 3.22 Uitbreiding van het naaste-begrip
naar de dieren 90
- 3.23 Pleidooi voor toekomstethiek
en empathie-ethiek 91
- 3.3 Milieu-ethiek als algemene habitus 94
- 3.4 Naar een antropocentrische milieu-ethiek 96
- 3.41 Ecocentrisme of antropocentrisme 96
- 3.42 Analyse van het waardebegrip 98
- 3.43 Het menselijk aspect van elke waardering 100
- 3.44 Zonder de mens zijn alle zijnswijzen
gelijkwaardig 102
- 4 Besluit 105
- Noten 111

APPENDIX

Toespraak van Chief Seattle 117

NASCHRIFT (2010)

- 1 Kritieken op de eerste uitgave 121
- 2 Schaarste. Een ander verklaringsmodel 130
- 3 Broeikaseffect 135
- 4 Milieuscepticisme 138
- 5 Biodiversiteit 142
- 6 Lopend commentaar (2010)
bij de tekst van 1988 144
- 7 Slotbeschouwing 153

Voor Josiane

Weet je ook dat je vurige wensen slechts dan in vervulling kunnen gaan, wanneer het je lukt, liefde en begrip voor mens, dier, plant en sterren te verwerven, wanneer iedere vreugde jouw vreugde en iedere smart jouw smart zal zijn? Open je ogen, je hart en je handen en vermijd het gif dat je voorvaderen gretig uit de geschiedenis gezogen hebben. Dan zal de aarde je vaderland zijn en al je scheppen en werken zal zegen schenken.

Albert Einstein

WOORD VOORAF

bij de tweede uitgave

Halfweg de jaren '80 verzorgde ik voor het Studium Generale van de Gentse ingenieursfaculteit een reeks lezingen over de milieuproblematiek. Daarin zette ik voor het eerst mijn basisstellingen hierover uiteen. Op aandringen van de biologieprofessor Jan Hublé en met de steun van de Stichting Leefmilieu leidde dat tot de publicatie van “De ogen van de panda” in 1988. De essentie van wat hierin staat werd dus ongeveer een kwarteeuw geleden ontworpen. Sindsdien is de aandacht voor deze thematiek – die in de jaren '60 in de belangstelling kwam – voortdurend toegenomen en door de opkomst van het klimaatprobleem is ze ook op het vlak van de internationale politiek een steeds sterkere rol gaan spelen. Toen mijn uitgever mij voorstelde een nieuwe, aangepaste versie van dat boek te brengen, vond ik het een goed idee de vraag te stellen wat er, na bijna 25 jaar, van de centrale thesissen en van de concrete uitwerking ervan nog hout snijdt.

Om tegenover de lezer volkomen eerlijk te blijven heb ik besloten geen ‘verbeterde’ versie te brengen, maar het oorspronkelijk werk inhoudelijk volkomen onveranderd te laten. Wel zijn er taalkundige en stilistische aanpassingen gebeurd om de leesbaarheid te verhogen en op één plaats werd de terminologie gewijzigd: het ‘Scylla-Charybdisbegin-

sel' (2.43.) werd vervangen door het 'ethisch-ecologisch' dilemma', een verduidelijking die ik al heel vroeg in mijn lezingen over het onderwerp had aangebracht.

Die wens, een eerlijk beeld te brengen van mijn vroegere opvattingen, heeft ook tot gevolg gehad dat op het einde de "Toespraak van Chief Seattle" te vinden is, met de inleiding van toen.

Het staat nu volkomen vast dat deze rede nooit door Seattle werd uitgesproken. Er is een korte tekst van hem bewaard, waarin hij zijn positieve houding tegenover de blanken uitdrukt. Hij was overigens bekeerd tot het katholicisme. Hij moet ooit wel een rede hebben uitgesproken tegenover gouverneur Stevens, die vermoedelijk overeenkwam met die korte tekst. In 1887 publiceerde een zekere Henry Smith een "rede van Seattle" in de *Seattle Sunday Star*, een plaatselijke krant. In 1969 maakte professor Willam Arrowsmith daarvan een eigen versie, die even later haar definitieve vorm kreeg door Ted Perry in een filmdocumentaire over ecologie. Al in 1989 maakte Gert Fabr e mij attent op het niet-authentieke karakter van deze toespraak, maar in de opeenvolgende *ongewijzigde* drukken van het boek heb ik dat niet medegedeeld; wellicht ten onrechte. Of men zich toch door deze, overigens mooie, tekst wil laten inspireren, laat ik aan het oordeel van de lezer over.

Andere verbeteringen zal men in het *Naschrift* vinden, aangevuld met het resultaat van verder onderzoek en discussies die door het boek en de verdere ontplooiing van het milieudenken werden gestimuleerd.

Onder de hoofding 'Bewustwording van het ecologieprobleem' (1.22) had ik gewezen op een aantal rampen die aan de publicatie van het boek voorafgingen, waaronder de ontsnapping van giftig gas in het Indische Bhopal (1984). Het stemt bitter dat op de dag waarop ik dit "Woord vooraf" schrijf, bekend wordt dat nu pas enkele verantwoordelijken

hiervoor moeten boeten; zij het wel met maar een opsluiting van maximum twee jaar en een boete van 1750 euro. Het ging over duizenden doden... Ik had ook melding gemaakt van een reeks petroleumrampen en, eveneens nu, is BP Petroleum reeds weken vruchteloos aan het pogen de immense stroom van olie uit de boorput (*Deepwater Horizon*) in de Golf van Mexico te stelpen. Toeval, maar wel betekenisvol; is er dan niets veranderd?

De basisthesis van dit boek kan ik als volgt samenvatten. De ontsporing van ons wereldsysteem is het gevolg van een wijze van omgang met de natuur die typisch is voor de mens sinds zijn ontstaan. Door de interne dynamiek en de onderlinge versterking van wetenschap, techniek en kapitalistische economie is een totaalsysteem gegroeid, het WTK-bestel, dat gekenmerkt is door een uiterste efficiëntie in het bereiken van nauwkeurig omschreven doeleinden. De roes van het succes heeft geleid tot optimisme en tot een blindheid voor de irrationele aspecten van dit bestel: afwezigheid van een macrodoel, middel-doelomkering, onbeperkte uitbreiding binnen een eindige aarde. Concreet leidt dit tot de expansie van dit systeem over de hele wereld, met alle positieve en negatieve aspecten ervan: verhoging van welvaart en medemenselijkheid, maar ook bevolkingsexplosie, uitputting van hulpbronnen en pollutie. De oplossing ligt in een omkering van deze tendensen door inzicht en aangepaste productie- en consumptiepatronen. De weg daarheen vergt een nieuwe milieupolitiek, gebaseerd op een milieuethiek.

Mijn eerste algemene indruk na dit nieuw onderzoek komt erop neer dat de thesis over het WTK-bestel als verklaring van zowel de positieve als de negatieve aspecten van de huidige ontwikkeling in essentie correct blijft. Ook inzake de aanloop tot een milieuethiek, gekoppeld aan een verlicht antropocentrisme, zie ik geen reden om van mening te veranderen. In de concrete uitwerking betreffende de specifieke

milieuproblemen, valt wel een en ander aan te passen. Over dit alles meer in het *Naschrift*.

Uit de reacties die ik na een groot aantal lezingen over deze ideeën gekregen heb, kan ik afleiden dat ze een aantal mensen ertoe hebben aangezet een meer globaliserende en ecologisch gerichte visie te ontwikkelen. Zodra het er echter op aan kwam een andere visie te stimuleren inzake de demografische problemen, zowel hier als in de ontwikkelingslanden, bleek hiervoor geen begrip te bestaan.

Op dat vlak is het boek dus totaal mislukt. Ik blijf de hoop koesteren dat, na de Chinese leiders, ook andere verantwoordelijken op onze planeet de ernst van deze problematiek zullen inzien.

Etienne Vermeersch
juni 2010

DE OGEN VAN DE PANDA (1988)

Voetsporen...

1 Op een morgen in het begin van het regenseizoen, ongeveer 3,7 miljoen jaar geleden, liepen er twee individuen – een vader met zijn zoontje wellicht – in de buurt van de Sadimanvulkaan in het huidige Tanzania. Waar ze naartoe gingen, dat weten we niet. Wel weten we dat er enkele uren voordien een vulkaanuitbarsting was geweest die het hele gebied met een laag fijne as had bedekt. Daarna was het begonnen regenen en zo werden de voetsporen van het tweetal heel nauwkeurig afgedrukt. Onder de brandende middagzon werden ze even later verhard en bij een nieuwe uitbarsting onder een tweede aslaag bedolven, voor eeuwig... tot *Mary Leakey* en haar paleontologenploeg ze in 1978 ontdekten. Het zijn de voetsporen van een hominide; geen aap, nog geen mens, maar wel een wezen dat rechtop liep, op weg naar de menswording.

Op 20 juli 1969 werd een aantal andere voetsporen voor vele eeuwen vastgelegd: die welke *Armstrong* en *Aldrin* in het mulle stof van de maan achterlieten.

1.1 Sporen van de hominide die aan de oorsprong ligt van het verschijnen van de mens op aarde..., sporen van de mens die zich van deze aarde schijnt los te maken, alsof hij die niet meer nodig heeft...

1.11 Tussen de aarzelende schreden van dat tweetal, dat zijn angst voor de vulkaanuitbarsting heeft moeten trotseren, en de zelfverzekerde stap van *Armstrong* (“That’s one small step for a man, one giant leap for mankind”), ligt het verhaal van het meest fascinerende maar ook het meest schrikwekkende wezen dat deze planeet heeft voortgebracht: de mens. Wat zich heeft afgespeeld tussen dit prille begin en de triomfantelijke maanlanding, is ongetwijfeld een succesverhaal. Een miljoen jaar na deze eerste stappen in Laetolil vinden we een vergelijkbare *Australopithecus afarensis* in Hadar in Ethiopië: het is de beroemde *Lucy* waarvan *Don Johanson* in 1974 het skelet ontdekte.

Enkele honderdduizenden jaren later leeft er een verwante soort, *Australopithecus africanus*, in Zuid-Afrika, professor *Dart* vond daar in 1924 de schedel van het ‘Taung kindje’. Twee miljoen jaar geleden hadden rechtoplopende hominiden zich dus verspreid over heel oostelijk Afrika, van Eritrea tot Transvaal. En dan ontwikkelde zich rond het kerngebied daarvan, de Olduvai-kloof in Tanzania, het eerste wezen dat werktuigen maakte: *Homo habilis* (Louis Leakey, 1960). Hoever die *handyman* zich, steunend op zijn primitieve ‘Olduvaanse’ techniek, heeft gewaagd, weten we nog niet, maar zijn vermoedelijke afstammeling, *Homo erectus*, had zich een miljoen jaar geleden al over de hele Oude Wereld verspreid: Afrika, Europa, Azië. De meest bekende vertegenwoordigers ervan zijn de *Pithecanthropus erectus* van Java (*Eugène Dubois*, 1891), en de *Sinanthropus* uit de streek van Peking (*Pei*, 1929), die ongetwijfeld het vuur kende. Rond 300.000 werd hij opgevolgd door de archaische vorm van *Homo sapiens* – waartoe ook de mens van *Neanderthal* behoort – die over heel Eurazië de resten van zijn rijk gediversifieerde paleolithische cultuur heeft nagelaten. De recente mens, *Homo sapiens sapiens* (o.a. *Cro Magnon*), bezette tussen 45.000 en 30.000 niet alleen de oude kerngebieden, maar stootte ook door tot Siberië, Ame-

rika en, in het zuiden, tot Australië en de eilanden van de Stille Zuidzee: het eerste zoogdier dat de hele bewoonbare aarde heeft veroverd.¹

Naar onze normen is dat een langzame ontwikkeling, maar vergeleken met de evolutie van de andere dieren, is het een explosie. Vanaf de ‘Olduvaanse’ werktuigen van *Homo habilis*, die een niet-specialist nauwelijks van gewone stenen kan onderscheiden, over de ‘Acheuleense’ van *Homo erectus* naar de ‘Mousteriaanse’ van de *Neanderthaler*, is de vooruitgang indrukwekkend, zowel wat betreft de diversiteit van de artefacten als de afwerking ervan. Dankzij zijn cultuurproducten kon deze vroege *Homo sapiens*, die van nature eigenlijk in een tropisch of subtropisch klimaat thuishoorde, in koude gebieden overleven en zo de hele wereld koloniseren. Blijkbaar heeft de moderne mens deze vaardigheid en expansiedrang overgeërfd, want reeds vlug bereikte hij een ongevoelbaar raffinement in de bewerking van steen of been, bracht hij een wonderlijke artistieke productie op gang (Lascaux, Altamira...) en ontwierp hij de eerste vormen van textiel en pottenbakkerij. Uiteindelijk realiseerde hij in het vroege neolithicum via landbouw en veeteelt een doorbraak op het gebied van de voedselvoorziening.

“Niets is geweldiger dan de mens”

1.12 Misschien is het vreemd dat we een vertoog over milieufilosofie laten aanvangen bij die verre oorsprong: die eerste voetstappen en wat erop volgde. Laten we daarom onmiddellijk opmerken dat dit wondere wezen reeds bij zijn ontstaan (*Homo habilis*?) een *tweevoudige dynamiek* vertoont: een ononderbroken verbeteren van de technieken en een progressief uitzwermen naar nieuwe gebieden. Vanuit een biologisch oogpunt zijn die twee aspecten nauw met elkaar

verbonden. De natuurlijke draagkracht van een biotoop waarin zowel planteneters als vleeseters moeten leven, is relatief gering en het voortdurend toenemen in aantal van één enkele soort moet onvermijdelijk evenwichtsstoringen tot gevolg hebben. Welnu, door de groeiende technische efficiëntie van de mens ontstond een zo sterke druk op de milieus waarin hij verkeerde, dat hij genoodzaakt werd steeds nieuwe territoria op te zoeken. Zodra de jagers en plukkers de hele aarde hadden veroverd, was deze uitweg afgesloten en moest de technische ontwikkeling stilvallen, tenzij men de productiviteit van bepaalde biotopen kon verhogen. De oplossing werd ongeveer 12.000 jaar geleden gevonden in de landbouw en de veeteelt.

De hierdoor verbeterde voedselproductie ging gepaard met de overgang naar een sedentair bestaan en zo ontstonden in een aantal gebieden (Egypte, Mesopotamië, Indusvallei, Yangtse-vallei,...) relatief hoge concentraties van mensen, wat de vorming van steden en van de eerste hoogculturen mogelijk maakte. Van dan af is de perfectionering van de technieken en de introductie van nieuwe cultuurgoederen in een stroomversnelling geraakt, die zich tot heden heeft doorgezet, enkele stagnatieperioden niet te na gesproken. *De mens*, het werd nu duidelijk, *is een wezen dat zich door die intrinsieke dynamiek wezenlijk van alle andere soorten onderscheidt.*

Niet alleen wij stellen dat, terugblikkend, vast: ook in de mythen van veel culturen komt de mens naar voren als iets unieks in de wereld. De scheppingsverhalen besteden aan zijn ontstaan een bijzondere aandacht, wat bijvoorbeeld tot uiting komt in het feit dat hij 'in den beginne' of helemaal op het einde wordt geschapen, en soms ligt een duidelijke klemtoon op zijn superioriteit ten overstaan van de andere schepselen. Dat is heel duidelijk het geval in de bijbelse en de Griekse traditie, de twee pijlers van de westerse beschaving. "En God schiep de mens naar Zijn beeld; naar het beeld van

God schiep Hij hem; man en vrouw schiep Hij ze. En God zegende hen, en zei tot hen: weest vruchtbaar, en vermenvuldigt u, en *vervult de aarde* en onderwerpt haar, en *hebt heerschappij* over de vissen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte dat op aarde kruipt!” (Gen., 1, 27-28). In de Griekse mythologie gaat de aandacht vooral naar de technische superioriteit, die te danken is aan Prometheus: hij stal bij de goden het vuur en legde daarmee de grondslag van alle technieken. Het technische overwicht en de *hubris*, die vermetelheid die hem ertoe drijft telkens weer moeilijker opgaven aan te durven, maakt de mens tot het meest superieure wezen van de schepping. Dat zelfbewustzijn werd meesterlijk uitgedrukt in een koorzang van *Sophokles*’ “Antigone”, “polla ta deina, k’ouden antrōpou deinoteron pelei”: “veel is geweldig, maar niets is geweldiger dan de mens”. In deze verzen wijst de dichter op de onverschrokkenheid waarmee de mens de zee durft bevaren, de driestheid waarmee hij de aarde, de oppermoeder van de goden, jaar na jaar met zijn ploeg openscheurt, het vernuft waarmee hij vogels in zijn netten vangt en het wild met zijn strikken verschalkt, de kunst en het beraad waarmee hij het paardenras heeft getemd. “Hij schiep zich de taal en het gevleugelde denken, hij dwong zijn gemoed tot zin voor gemeenschap; aan de kwelling van nacht, vorst en stortregens ontsnapt hij, verschanst in een huis; vastberaden en met doorzicht treedt hij de toekomst tegemoet.”²

Vooruitgangsoptimisme

1.13 Zowel in de overlevering van Israël als in die van Hellas blijft dat zelfbewustzijn toch nog getemperd. In de paradijsmythe is er het gevaar dat de mens bedreigt door het eten van de boom van kennis van goed en kwaad, en *Sophokles*

waarschuwt in dezelfde koorzang: “begaafd met een schepende geest waarvan de vondsten geen grenzen kennen, kan hij het kwaad als doel hebben of het edele nastreven”. Langzamerhand heeft die huiver tegenover het eigen kunnen in het Westen plaats gemaakt voor zelfverzekerdheid en overmoed. Tegen het einde van de middeleeuwen had de westerse techniek al een voorsprong genomen op die van alle andere culturen. In de 15de en de 16de eeuw leidde dat overwicht tot een expansie waarbij de hele wereld deels werd geëxploreerd, deels onderworpen, zodat reeds Keizer Karel kon zeggen dat in zijn rijk de zon nooit onderging. Een ‘herboren’ studie van de Oudheid, de openheid voor nieuwe informatie, gestimuleerd door de ontdekkingsreizen, en tevens de verspreidingsmogelijkheden via de boekdrukkunst, leidden in de 16de eeuw tot een nooit geziene belangstelling voor wetenschap. Zo ontstond een vernieuwde opvatting over de plaats van de mens in de wereld, die vooral *Francis Bacon* verwoordde. Alle achterdocht tegenover wetenschap en techniek was nu verdwenen en de gedachte won veld dat we dankzij die wetenschap, de heerschappij van de mens over de natuur zouden vestigen. In dat intellectueel klimaat ervoer men de natuurkundige ontdekkingen van de 17de eeuw als de bevestiging van Bacons profetische visie. Bij de Europese intelligentsia van de 18de eeuw groeide dan de overtuiging dat men de rede kon en moest gebruiken om de natuur aan zich te onderwerpen en zo het lot van de mens te verbeteren.

Hier lag de oorsprong van het *Wetenschappelijk Technologisch Optimisme*. Men geloofde in de mogelijkheid en in het goed recht van de vooruitgang; men geloofde in de *redelijkheid* van het proces dat deze vooruitgang tot stand zou brengen.

Aanvankelijk was dit de ideologie van enkelen, maar in de 19de en de 20ste eeuw groeide deze zienswijze voor een meerderheid uit tot een onontkoombare evidentie. Wie nu